

Україна очима іноземців

Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / Пер. з нім. – Львів, 2005. – 360 с.

В «Наукових записках» ми вже мали змогу розповісти про цікаву працю німецького історика А. Каппелера «Мала історія України», а сьогодні мова піде про ще одну його книгу, назва якої внесена у підзаголовок статті. Отже, Росія – як поліетнічна імперія. Актуальність саме такого дослідження сьогодні набуває особливого значення. І не лише через нинішні непрості російсько-українські взаємини, а й взагалі – внаслідок нового курсу путінсько-медведєвської Росії, їх намагань повернутись до імперської традиції. З другого боку, очевидно, книга німецького автора, на жаль, є невідомою німецькому канцлеру А. Меркель – уродженці НДР – сателіта імперського СРСР. Адже серед нинішніх європейських держав саме Німеччина та Франція, крім Росії, чинять найбільший опір руху України на Захід. Те, що антиукраїнська позиція Росії та Франції має давню історію відомо, а от факт, що ще попередній канцлер Шредер міцно «присадив» Німеччину на російську «газову голку», лише підтверджує теперішня поведінка Меркель.

Але, повернемося до монографії А. Каппелера «Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад». Основний зміст книги висвітлює роль неросійських народів у постанні, функціонуванні та розпаді Російської імперії. Один з основних постулатів праці є ствердження відсталості імперського центру порівняно із західним пограниччям, тобто Україною, Польщею, Прибалтикою, Фінляндією та ін. Як зауважує у передмові Я. Грицак: «Невміння центру дати собі раду з національним питанням було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду імперії. ... Українцям належить винятково важлива роль як у побудові, так і розвалі Російської імперії...».

Книга А. Каппелера складається з дев'яти основних розділів, а також цікавого огляду «Зміни і тяглість у радянській поліетнічній імперії» та додатків. У них на основі величезної джерельної бази аналізуються проблеми взаємозв'язку Російської держави та її панівних еліт з населенням неросійських регіонів. Так, зокрема йдеться про збирання земель Золотої Орди в XVI-XVIII

ст., російську експансію на Захід у XVII – на початку XIX ст. Власне у цьому розділі автор розглядає проблему входження великої частини України в середині XVII ст. до складу Московської держави. При цьому історик наголошує, що тут «уперше проявилася основна дилема російської національної політики: військово і політично сильніша Росія приєднала області з набагато розвиненішим суспільно-політичним устроєм, економікою і культурою, аніж у ній самій».

Як представник західної історіографії, А. Каппелер ставить й розглядає проблеми історії в нетрадиційній для більшості не лише читачів, а й дослідників спосіб. Наприклад, він аналізує т.зв. доісторичну поліетнічну Російську імперію в контексті її етнічного поділу і соціальної структури, міжетнічний поділ праці й специфічні функції неросіян у Російській імперії, опір неросіян і т.д. В книзі показано колоніальну експансію Росії на Схід у XIX ст., зокрема тривалі війни з гірськими народами Кавказу, завоювання і приєднання Середньої Азії, вилазки в Америку й на Далекий Схід.

Особливу увагу привертають ті розділи книги, в яких йдеться про національні рухи у XIX ст. Національні рухи, – зауважує дослідник, – це продукт, а рівночасно компонент фундаментального економічного, соціального, політичного й культурного трансформаційного процесу, який, починаючи від XVIII ст., котився Європою і світом та за яким закріпилося поняття «модернізація». Він поділяє національні рухи на три фази: А) культурного пробудження; Б) національної агітації; В) масового руху й зазначає, що принципове значення має класифікація («розрізнення») націй на т.зв. «великі» або ж «старі» і «малі», або «молоді». До перших Каппелер зараховує росіян, поляків, грузинів, кримських татар, а других – українців, білорусів, литовців, естонців, латишів, фінів. Останні були майже виключно селянськими народами, якими керували еліти іншого етносу. При цьому, історик наголошує, що в українців уже на початку XIX ст. в національному русі розпочалася фаза А, яка надто затягнулася, особливо в підросійській Україні, тоді, як в південно-західній Україні, уже 1848 р. й остаточно у 60-х рр., розвинулась фаза Б, з широкою мережею організацій та українською пресою.

Лише в 1890-х рр. український національний рух в Російській імперії досягнув фази Б. Якщо український національний рух у Галичині став масовим уже на початок ХХ ст., українцям в Росії це вдалося аж у 1917 р.

Надзвичайно цікаві спостереження А. Каппелера про грузинський та вірменський національні рухи: «Очевидно, соціально занепадаючий грузинській аристократії марксизм видався зброєю, придатною в боротьбі проти її ворогів – вірменської буржуазії і російських урядників», а також національне пробудження росіян: «росіяни були «старою» нацією з власною знаттю, високорозвиненою культурою й літературною мовою, а також на відміну від інших народностей імперії – зі своєю державою. Однак Росія була не національною державою росіян, а династійно-становою легітимною поліетнічною імперією і хоч імперський патріотизм, що скріплював її, мав деякі спільні з етнічною свідомістю росіян елементи (православ'я, спільна історія й культура), понаднаціональні риси держави переважали».

Безсумнівний інтерес читачів книги викличе параграф «Від інтеграції та асиміляції до відмежування й дискримінації: євреї в ролі «офірного цапа»». Автор аналізує політику російської імперії щодо єврейського питання: спроб інтеграції євреїв, дискримінаційні закони, погроми, взаємини з іншими етносами і т.д.

Висновки історика полягають в тому, що російська політика щодо етносів Російської імперії від 1831 р. виявила тенденцію до зростання репресій і посилення уніфікації та щораз далі відходила від традиційних зразків визнання статус-кво, співпраці з лояльними елітами. В 60-х роках ХІХ ст. на передній план висувуються адміністративна уніфікація і мовно-культурна русифікація – «під найсильнішим тиском перебували українці та білоруси». Концептуально важливою є теза А. Каппелера про неповну соціальну структуру т.зв. «молодих народів» Європи, до яких належали й українці, 90% яких були селянами, а міська дрібна буржуазія сформувалася лише в естонців, латишів і фінів. Власне ця теза історика дає ключ до розуміння чому українці у вирішальні періоди історії втрачали свій шанс збудувати національну державу. Нечисленність національної верстви землевласників, буржуазії, інтелігенції, тобто

національної еліти, яка в процесі державотворення відіграє вирішальну роль, знижували шанси українців в боротьбі за національну державність. Чужі еліти нав'язували українському суспільству свої, тобто неукраїнські, ідеї та ідеології, що приводило до духовного роззброєння українців. Важливо підкреслити, що на жаль, цей процес триває й сьогодні. Ми не знаємо національного складу Верховної Ради, Кабінету міністрів, Секретаріату президента; у нас немає національного цензу при формуванні цих структур, тобто пропорційного до національного складу населення України представництва у всіх органах влади.

Але, повернемося до рецензованої праці А. Каппелера. Висновки автора здебільшого мають виходи на сучасні проблеми. Так, наприклад характеризує ситуацію в Південно-Східній Україні, він зазначає, що Донецький басейн та Кривий Ріг забезпечували наприкінці ХІХ ст. половину виробництва чавуну та сталі імперії, але «участь українців у бурхливому розвитку цих регіонів була мінімальною, виразно домінували іноземні підприємці та російські робітники. На Правобережній Україні розвивалась в першу чергу цукроварна промисловість за участі єврейських купців і польської шляхти та переважно українських сезонних робітників». Далі автор звертає увагу на спеціалізацію Лівобережної України з вирощування технічних культур, зокрема тютюну, а південної – на вирощуванні зернових; а також на провідному становищі євреїв у сфері торгівлі та кредитування – в Україні вони становили 80,8%.

Називаючи Росію поліетнічною імперією, А. Каппелер наголошує: «ані царська імперія, ані згодом Радянський Союз не спроможні були перетворити численні, похапцем заковтнуті шматки». Справді, вирішальну роль у розвалі їх обох відіграло невирішеність національного питання, зокрема українського: «українське питання стало центральною проблемою Тимчасового уряду, а згодом більшовиків».

Т.зв. «радянський період» у книжці А. Каппелера подається у стислому огляді під назвою «Зміни і тяглість у радянській поліетнічній імперії». Принципово важливим є висновок дослідника, що «Збирання земель царської імперії більшовики здійснювали випробуваними методами батога й медяника та

divide et impera (з використанням соціальних та етнічних антагонізмів). Їхні дії визначалися в першу чергу жадобою влади та світовим революційним експансіонізмом, а не гаслами про соціальне визволення пролетаріату і право народів на самовизначення». Автор аналізує методи і наслідки здійснення в СРСР непу, індустріалізації, колективізації, число жертв Голодомору 1932-1933 рр. визначає в 5-7 млн. осіб й робить висновок, що на кінець 30-х років радянські республіки було повністю взято під контроль центру. «Радянський федералізм, – пише він, – уже й раніше обмежений існуванням централізованої партійної організації, перетворився на пустопорожній фасад». Терор та політичні репресії практично повністю знищили нову політичну й інтелектуальну еліту неросійських націй, серед яких чи не найбільше потерпіла українська.

Але, попри все, саме національно-визвольні рухи прискорили розпад Радянського Союзу й привели до утворення незалежних держав. А. Каппелер закінчує свою книгу рядками про необхідність позбутися спадщини поліетнічної імперії, зокрема він зауважує: «Прийшов час національних держав, у яких спосіб мислення визначатиметься спогадом про царську «тюрму народів», перетворену за Сталіна в катівню, – спогадом про політичне та військове гноблення, економічні визискування й засилля чужої культури, які виходили з російського центру».

Олег Полянський,

канд. іст. наук, доцент,

зав. кафедри гуманітарних дисциплін

ЛДУФК